

Κοροπλαστική
και μικροτεχνία
στον αιγαιακό χώρο
από τους
γεωμετρικούς χρόνους
έως και τη
ρωμαϊκή περίοδο

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
στη μνήμη της
Χούς Ζερβουδάκη

ΤΟΜΟΣ Ι

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΛΙΝΔΟΥ

Ηώς Ζερβουδάκη, 1935-2008
(Φωτογραφία Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, 1971)

Κοροπλαστική και μικροτεχνία
στον αιγαιακό χώρο
από τους γεωμετρικούς χρόνους
έως και τη ρωμαϊκή περίοδο

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ ΗΟΥΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Ρόδος, 26-29 Νοεμβρίου 2009

ΤΟΜΟΣ Ι

Επιμέλεια
Αγγελική Γιαννικουρή

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΔΙΝΔΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

Αθήνα 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΛΙΝΑ ΜΕΝΔΩΝΗ, Πρόλογος	9
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ, Εναρκτήριοι χαιρετισμοί στο Συνέδριο	11
Ι. ΧΡ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Η Ηώς Ζερβουδάκη και η Δωδεκάνησος	13
Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ, Β. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, Μ. ΠΙΚΟΥΛΑ, Ε. ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Α. ΜΑΡΚΟΥ, Το έργο της στερέωσης και της αναστήλωσης των μνημείων της ακρόπολης της Λίνδου	25
Ε. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΡΟΥΓΚΑ (†), Η Ηώς στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο	55
ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, Μνήμη Ηούς Ζερβουδάκη	63
Ο. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ, Ηώς	67
M. D'ACUNTO, Geometric and daedalic figurines from the Italian excavations in the necropolis of Ialysos	69
Β. ΜΑΧΑΙΡΑ, Η συμβολή της κοροπλαστικής στην εικονογραφία και στην τυπολογία της πλαστικής κατά τα ελληνοιστικά χρόνια. Η συνεισφορά της Ηούς Ζερβουδάκη	79
Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ, Πήλινοι λυχνοστάτες με πλαστική διακόσμηση στο στέλεχος από τη Ρόδο	95
Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ALEVRAS, A terracotta figurine from ancient Halasarna. Cos and Coan coroplastic production during the archaic - early classical period	111
Ε. ΣΚΕΡΛΟΥ, ΝΤ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ, Ειδώλια προερχόμενα από αποθέτες του ιερού της Δήμητρας στην Κω. Μια πρώτη προσέγγιση	119
Δ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ, Συμβολή στη μελέτη της ύστερης ελληνοιστικής κοροπλαστικής της Κω: Ταφική τελετουργία και εικονογραφία (η τοπική παραλλαγή της γυμνής καθιστής γυναικείας μορφής με περιστέρι)	149
Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ, Ειδώλια από παιδικές ταφές στη Νίσυρο	177
Ε. ΣΙΜΑΝΤΟΝΙ-ΒΟΥΡΝΙΑ, Seated statuettes from the cemetery of Sellada, Thera	191
Β. ΠΑΠΠΑ, Πήλινοι ανθοκάλυκες από τη Μινώα της Αμοργού	209
Φ. Ν. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δύο ταφικά μικροτεχνήματα από τη νεκρόπολη της αρχαίας Πάρου	221
Κ. ΤΣΑΚΟΣ, Γ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Κοροπλαστική από το ιερό της Δήμητρας Θεσμοφόρου στη Σάμο	231
Μ. ΚΟΣΜΑ, Οικιακή λατρεία στην ύστερη ελληνοιστική Σάμο	247
Λ. ΑΧΕΙΛΑΡΑ, Τα νέα ευρήματα κοροπλαστικής από τη βόρεια νεκρόπολη της Μυτιλήνης	261

Λ. ΣΟΥΧΛΕΡΗΣ, Πήλινα ειδώλια ζώων και αντικείμενα μικροτεχνίας από την ανασκαφή του αρχαίου θεάτρου της Ηφαιστίας στη Λήμνο. Τα πήλινα ειδώλια των ελεφάντων	275
Σ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ, Π. ΜΠΑΝΤΙΝΟΥ, Άβδηρα: Ειδώλια «μυροφόρα» από ταφικό τύμβο της αρχαίας νεκρόπολης	291
Α. ΜΠΙΛΟΥΚΑ, Ι. ΓΡΑΙΚΟΣ, Υστεροαρχαϊκές πήλινες προτομές από τη Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής	307
Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, Ειδώλια ταφικών συνόλων του 4ου αι. π.Χ. από την αρχαία Άφυτη	317
Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Πήλινες προτομές της συλλογής Γεωργίου Παπαηλιάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης	329
Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ, Ανθρωπόμορφα και ζώομορφα ειδώλια από το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Νομού Θεσσαλονίκης	349
Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, Πήλινες προτομές από το Σέδες Θεσσαλονίκης	361
Η. ΖΩΓΡΑΦΟΥ, Θεσσαλονίκης θέματα θεατρικά. Η μαρτυρία των πήλινων ειδωλίων από τον χώρο της αρχαίας αγοράς	377
Α. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Πήλινα και φαγεντιανά πλαστικά αγγεία και ειδώλια των αρχαϊκών χρόνων από το Δυτικό Νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας	389
Κ. ΝΟΥΛΑΣ, Η κοροπλαστική παραγωγή της Πύδνας στην κλασική και ελληνοιστική εποχή	405
Σ. ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ, Πήλινα ειδώλια από την πόλη της ελληνοιστικής Φαρσάλου	419
ΣΤ. ΚΑΤΑΚΟΥΤΑ, Πήλινα πλακίδια της Μητέρας των θεών - Κυβέλης από ιερό της Φαρσάλου	435

Άβδηρα: Ειδώλια «μυροφόρα» από ταφικό τύμβο της αρχαίας νεκρόπολης

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΠΑΝΤΙΝΟΥ

1. Οι πλαστικές λήκυθοι του τύμβου 79 της νεκρόπολης των Αβδήρων

Ο τύμβος με αρ. τοπογρ. 79 ανήκει στη βορειοανατολική νεκρόπολη των Αβδήρων και ανασκάφτηκε το 1982¹. Αποτελούσε έναν οικογενειακό τύμβο που χρησιμοποιήθηκε από το 440 π.Χ. έως το τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., τουλάχιστον από τρεις γενιές μιας οικογένειας. Κάλυψε συνολικά 13 ταφές, αλλά και καύσεις-εναγισμούς. Τα ευρήματα που παρουσιάζονται εδώ βρέθηκαν στη βάση του τύμβου, σε βάθος 2,80 έως 3 μ. από την κορυφή του, στο ίδιο επίπεδο και κοντά στην αρχική ταφή του τύμβου, την ταφή Ε, που ήταν πλούσια κτερισμένη ταφή-καύση νέου ατόμου, 17 έως 23 ετών², και συνοδευόταν από εκτεταμένη καύση προσφορών που πιθανότατα αποτελούσε χώρο περιδείπνων, στα νοτιοανατολικά του τάφου.

1.1. Η πλαστική λήκυθος με προτομή Αφροδίτης

Η πλαστική λήκυθος (εικ. 1) που εικονίζει προτομή Αφροδίτης συγκολλήθηκε από πολλά κομμάτια που βρέθηκαν όλα στην καύση-εναγισμό, δίπλα στην αρχική ταφή του τύμβου³. Από τα συνευρήματα της καύσης και τον τύπο του ειδωλίου, το πλαστικό αγγείο χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Η μορφή εικονίζεται γυμνή. Φοράει υψηλό πόλο, στολισμένο με τρεις ανάγλυφους οκτάφυλλους ρόδακες, ανάμεσα σε δύο σειρές από ελαφρά έξεργα μικρά δισκοειδή άνθη. Στη βάση του πόλου είναι στερεωμένος ανθοπλόκαμος με οκτώ ροδοκάλυκες. Τα δύο του άκρα κατεβαίνουν προς τους ώμους, πλαισιώνοντας τους βουστρύχους των μαλλιών με μια σειρά από μεγαλύτερους ροδοκάλυκες που καταλήγουν σε οκτάφυλλο ρόδακα και κάλυκα. Η θεά παριστάνεται *λυσιπλόκαμος*,

1. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ 1982, 12-16, πίν. 3α· ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ 1998, 10-17. Γενικά για τις ανασκαφές στα Άβδηρα και τις ταφές βλ. επίσης και ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ 1988, 39-74.

2. Η μελέτη του οστεολογικού υλικού έγινε το 1983 από

τον κ. Θ. Κ. Πίτσιο, Λέκτορα τότε του Ανθρωπολογικού Μουσείου του Πανεπιστημίου Αθηνών.

3. Αρ. ευρ. Μουσείου Αβδήρων MA 6905, ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ 1998, 41-42, 105, πίν. 59β, 60.

με τα μαλλιά της να πέφτουν λυτά στους ώμους σε πλούσιους, ακατάστατους, κυματιστούς βοστρύχους. Τον ανθοπλόκαμο στα μαλλιά φαίνεται να στερεώνουν, ψηλά πάνω από τους κροτάφους, δύο κοχύλια που προεξέχουν ανάμεσα στους πυκνούς βοστρύχους.

Πίσω από τον πόλο ξεχωρίζει η παρυφή της καλύπτρας που πέφτει προς τα κάτω, περιγράφοντας τον πόλο και την κόμη της θεάς. Αρκετά πάνω από τους ώμους, το ένδυμα της μορφής ανοίγει, σχεδόν ανεμίζοντας, και περιβάλλει ημικυκλικά το πάνω μέρος του σώματος (εικ. 2).

Το κέντρο του γυμνού στήθους στολίζεται με ρόδακα, ακριβώς στο σημείο όπου διασταυρώνονται, κοσμώντας χιαστί το στήθος, δύο σειρές από αραιά κομβιόσχημα στολίδια. Κάτω από τον λαιμό ξεχωρίζει τμήμα ανάγλυφης αχιβάδας, υπόλειμμα πιθανότατα από περιδέραιο που έφερε η μορφή. Μπλε-θαλασσί χρώμα διατηρείται στους ρόδακες των μαλλιών, στις αύλακες που διαχωρίζουν τους βοστρύχους, στην αχιβάδα του περιδεραιού, στα κομβιόσχημα στολίδια του στήθους, καθώς και κάτω από το στήθος της προτομής.

Στο πίσω μέρος του πλαστικού αγγείου σώζεται το σώμα της ληκύθου (εικ. 3). Τόσο η επιφάνεια της ληκύθου, όσο και το πίσω τμήμα του ειδώλιου είναι διακοσμημένα με ερυθρόμορφη τεχνική που καλύπτει όλη την πίσω επιφάνεια με ανθέμια, ελικοειδείς βλαστούς και σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση (εικ. 4).

Το πλησιέστερο όμοιο παράδειγμα πλαστικού αγγείου, ίδιου μεγέθους⁴, βρίσκεται στο Βερολίνο, προερχόμενο από την Κρήτη ή την Κυρήνη⁵. Κοινά στοιχεία των δύο ειδωλίων είναι: ο πόλος με τους ρόδακες, η διευθέτηση των βοστρύχων, ο ανθοπλόκαμος που πλαισιώνει την κόμη, ο ρόδακας στο κέντρο του στήθους. Στο ειδώλιο του Βερολίνου, το ύφασμα της καλύπτρας –που πέφτει από τον πόλο– διαχωρίζεται, πάνω από τους ώμους, από ένα δεύτερο ένδυμα, το οποίο ξεκινά από τους ώμους και περιβάλλει, ανοίγοντας ημικυκλικά, το σώμα. Ανάγλυφοι σχηματισμοί αποδίδουν τα θαλάσσια κύματα, στη βάση της προτομής. Το πλαστικό αγγείο θεωρείται αττικό έργο και χρονολογείται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. Ο Furtwangler αναγνωρίζει στο πρόσωπο της μορφής φειδιακά χαρακτηριστικά⁶. Κατά την Trumpf-Lyritzaki, πολύ κοντά τεχνοτροπικά βρίσκεται πλαστική λήκυθος με προτομή Αθηνάς από την Αθήνα, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο⁷ και η κεφαλή Απόλλωνα του Ηρακλείδα σε νομίσματα της Κατάνης⁸.

Και τα δύο ειδώλια, Αβδήρων και Βερολίνου, απεικονίζουν τη θεά Αφροδίτη, αναδυόμενη, και πραγματεύονται τον μύθο της γέννησής της από τον αφρό της θάλασσας. Στο ειδώλιο των Αβδήρων δεν διακρίνεται ανάγλυφη απόδοση των κυμάτων στη βάση της προτομής, ίσως λόγω της πολύ κακής διατήρησης ή της πιθανής απόδοσής τους με χρώμα. Ωστόσο, άμεση σχέση με τη θάλασσα φανερώνουν τα κοχύλια που φέρει η μορφή στα μαλλιά και στο στήθος. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι επίσης η απόδοση των μαλλιών. Με τα λυμένα, σε ατημέλητους, πυκνούς βοστρύχους, περιπλεγμένα μαλλιά, πιθανότατα ο κοροπλάστης προσπαθεί να αποδώσει την υγρότητα της κόμης και των πλοκάμων, κάτι απόλυτα φυσικό για τη θεά που αναδύεται από τη θάλασσα

4. 0,19 μ. η πλαστική λήκυθος των Αβδήρων, 0,20 μ. του Βερολίνου (Antiquarium, αρ. ευρ. TC 6821).

5. TREU 1875, 39-45, πίν. 6, 7. WINTER 1903, 203, 1. SÉCHAN 1912, 123. TRUMPF-LYRITZAKI 1969, FV 4.

6. FURTWÄNGLER 1885, 807, αρ. 2907.

7. Βρετανικό Μουσείο, 93.11-3.4. πρώιμος 4ος αι. π.Χ. HIGGINS 1975, αρ. 1701, πίν. 38. TRUMPF-LYRITZAKI 1969, 5 κ.ε. (FV 6: προτομή Αθηνάς).

8. RUTTER 1997, 148, 159.

Εικ. 1-4. Πλαστική λήκνθος με προτομή Αφροδίτης. Άβδηρα, Αρχαιολογικό Μουσείο (Αρχείο συγγραφέων. Φωτ. Μ. Τσελεπή). 1: Πρόσθια όψη. 2: Πλάγια αριστερή όψη. 3: Πλάγια δεξιά όψη. 4: Πίσω όψη.

και όπως περιγράφεται στην Ελληνική Ανθολογία «[...] *διάβροχον ὕδατι καίταν ἐκθλίβει νοτερῶν ἀφρὸν ἀπὸ πλοκάμων*»⁹. Εξάλλου, η χρήση του γαλάζιου χρώματος, ανάμεσα στους βοστρύχους και στους ρόδακες των μαλλιών, επιβεβαιώνει, πιθανότατα, τα παραπάνω.

Η αφρογέννητη θεά της *Θεογονίας* του Ησιόδου αναδύεται και στολίζεται από τις Ὠρες όπως περιγράφεται στον Ομηρικό Ὑμνο «Προς την Αφροδίτη» (στίχοι 7-11) με *στεφάνην εὔτυκτον, καλὴν χρυσεῖην* στα μαλλιά και *ὄρμοισιν χρυσεόισιν* στο στήθος. Το ειδώλιο της Αφροδίτης των Αβδήρων ανταποκρίνεται απόλυτα στην παραπάνω περιγραφή, καθώς το γυμνό στήθος της θεάς στολίζεται με κοσμήματα, όπως άλλωστε κοσμεῖται το σώμα της θεάς και στα περίπου σύγχρονα πλαστικά αγγεία, που απεικονίζουν τη γέννησή της μέσα από ένα κοχύλι¹⁰.

Για τον τύπο της Αναδύομενης Αφροδίτης φαίνεται ότι οι κοροπλάστες, δημιουργοί των πλαστικών αγγείων, ελάχιστα εμπνέονται από την αγγειογραφία. Περισσότερο ίσως επηρεάζονται από την *ἐκ θαλάσσης ἀνιοῦσα* του Φειδία, στην οποία αναφέρεται ο Πausanias περιγράφοντας τις παραστάσεις στο βάθρο του αγάλματος του Δία της Ολυμπίας¹¹. Παράσταση που πιθανότατα αποδίδεται σε ένα μενταγιόν από το Γαλαξειδί¹².

Ο τύπος της θεάς με καλύπτρα και πόλο, στολισμένο με λουλούδια και φρούτα, απαντάται σε ειδώλιο Αφροδίτης από τα Υβλαία Μέγαρα, όπου όμως η θεά εικονίζεται ντυμένη και καθισμένη¹³. Καλύπτρα και πόλο στολισμένο με καρπούς και στάχυα φέρει και η θεά του Κάτω κόσμου Περσεφόνη, σε ειδώλιο από το νεκρομαντείο της Εφύρας, του 3ου αι. π.Χ.¹⁴

Η ανεύρεση του πλαστικού αγγείου των Αβδήρων σε ένα ταφικό σύνολο και ιδιαίτερα σε έναν χώρο ταφικών προσφορών, όπου το αγγείο «θανατώθηκε» μετά τη χρήση του, παραπέμπει στον αρχαιότερο, χθόνιο χαρακτήρα της Αφροδίτης και της υπόστασής της ως προσηνούς και παρηγορητικής θεάς του Κάτω κόσμου¹⁵. Εξάλλου δεν είναι ασυνήθιστη η συνλατρεία Αφροδίτης και Περσεφόνης και η συγχώνευση των υποστάσεων των δύο θεοτήτων. Η ένωση της Περσεφόνης με τον Άδη είναι έργο της Αφροδίτης αφού μεσολαβεί ο γιος της, ο Έρωτας, και αντανακλά την επιθυμία των ανθρώπων για τον θρίαμβο της ζωής πάνω στον θάνατο και την ελπίδα για τη μετά θάνατο ζωή.

1.2. Ο πλαστικός αμφορίσκος-αχιβάδα

Στον θαλάσσιο κόσμο όπου γεννήθηκε η Αφροδίτη ανήκει και ο πλαστικός αμφορίσκος (εικ. 5), που βρέθηκε και αυτός σπασμένος στην επίχωση του τύμβου, σε βάθος 2,77 μ., στο επίπεδο της καύσης-εναγισμού¹⁶.

9. *Ελληνική Ανθολογία, Ελληνιστικά επιγράμματα* (Αντιπάτρου Σιδώνος), XLV, 472-473.

10. Για τα αγγεία αυτά (ένα, από τάφο στην περιοχή της Τανάγρας, σήμερα στο Εθνικό Αρχ/κό Μουσείο Αθηνών [αρ. ευρ. 2376], και δύο ανάλογα που βρέθηκαν σε τάφο στην Φαναγόρεια [αρ. ευρ. Φα 1869.9], και στο Kertsch [αρ. ευρ. Π 1867/68.1015], σήμερα στο Μουσείο Hermitage Αγ. Πετρούπολης) βλ. TRUMPF-LYRITZAKI 1969, 1-5, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

11. Πausanias, *Ηλιακά*, Α', 5, 11, 8.

12. Μουσείο Λούβρου, τέλος 5ου αι. π.Χ. STUDNICZKA 1911, εικ. 39· SIMON 1959, 43, εικ. 26. Σχετικά με Αφροδίτη αναδύομενη βλ. επίσης GASSOWSKA 1971, 170-174.

13. Μουσείο Συρακουσών. LIMC, λ. Aphrodite, αρ. 798.

14. Μουσείο Ιωαννίνων, 3ος αι. π.Χ., ΔΑΚΑΡΗΣ 1998, 30, εικ. 18.

15. Για τον χθόνιο χαρακτήρα της Αφροδίτης βλ. PIRENNE-DELFORGE 1994, 383 και κυρίως 439 κ.ε.

16. Αρ. ευρ. Μουσείου Αβδήρων ΜΑ 6352, ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ 1998, 31, 81, πίν. 27.

Εικ. 5. Πλαστικός αμφορίσκος που μιμείται αχιβάδα. Άβδηρα, Αρχαιολογικό Μουσείο (Αρχείο συγγραφέων. Φωτ. Μ. Τσελεπή).

Εικ. 6. Ο πλαστικός αμφορίσκος της εικ. 5, πλάγια όψη (Αρχείο συγγραφέων. Φωτ. Μ. Τσελεπή).

Το σώμα του αποτελεί ουσιαστικά απομίμηση της αχιβάδας που ήταν γνωστή στην αρχαία Ελλάδα με το χαρακτηριστικό όνομα *κτεῖς Ἀφροδίτης*, κοινώς χτένι. Είναι διακοσμημένο με οριζόντιες μελαμβαφείς και άσπρες ταινίες. Μελαμβαφή είναι επίσης το επάνω μέρος των λαβών, ο λαιμός και το στόμιο του αγγείου¹⁷. Είναι κατασκευασμένο από δύο μέρη, όπως τα ειδώλια, με προσθήκη λαιμού και χείλους ξεχωριστά (εικ. 6). Χρονολογείται γύρω στο 400 π.Χ. με αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Αν και είναι γνωστά τα αγγεία-κοχύλια¹⁸ ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., τα περισσότερα χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ., ενώ ο τύπος διατηρείται μέχρι την ελληνιστική εποχή. Από τα πρωιμότερα παραδείγματα αμφορίσκου-αχιβάδας αποτελεί το πλαστικό αγγείο από το εργαστήριο του Φιντία που φέρει και την υπογραφή του στο στόμιο¹⁹. Στον 5ο αι. π.Χ. χρονολογείται επίσης αγγείο-αχιβάδα από το Μουσείο του Λούβρου²⁰. Σχεδόν όμοιο με τον πλαστικό αμφορίσκο των Αβδήρων είναι ένα αγγείο στο Μουσείο Τέχνης του Αμβούργου, το οποίο χρονολογείται στο τέλος του 5ου με 4ο αι. π.Χ.²¹ Παρόμοιο αγγείο βρίσκεται στο Μουσείο του Πανεπιστημίου του Würzburg, των αρχών του 4ου αι. π.Χ., πιθανότατα βοιωτικό²². Απόλυτα όμοιος με το αγγείο των Αβδήρων είναι ο αμφορίσκος-αχιβάδα από τη νεκρόπολη της Μύρινας²³.

17. Σωζ. ύψ. 0,077 μ.

18. *ΑΔ* 25, 1970, Χρονικά, 417· *ΑΔ* 37, 1982, Χρονικά, 352, πίν. 233α· DUCAT 1966, πίν. XXI, 2-3· BURR THOMPSON 1952, 148-149, πίν. 41· DUGAS 1935, 69, αρ. 67· BAUR 1980, 112-113, εικ. 39· ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ 1973-4, 677, πίν. 488γ· ΜΑΡΑΓΟΥ 1978, 317, αρ. 188.

19. HOPPIN 1973, 358-359.

20. Αρ. ευρ. H 187 (S 1470): ALGRAIN - BRISART - JUBIER-GALINIER 2008, 164, εικ. 24.

21. Ύψ. 0,075 μ., MERCKLEIN 1928, 334-335, εικ. 55.

22. Ύψ. 0,086 μ., LANGLOTZ 1968, πίν. 205, αρ. 652.

23. POTTIER-REINACH 1885, 190, εικ. 11.

Κοχύλια, φυσικά ή απομμήσεις, από διάφορα υλικά, αποτελούσαν καλλωπιστικά σκεύη των γυναικών και έχουν βρεθεί σε τάφους γυναικών, αλλά και ως αναθήματα σε γυναικείες θεότητες, ιδιαίτερα στην Αφροδίτη²⁴.

Η εικονιστική σχέση αχιβάδας και Αφροδίτης εντοπίζεται χρονολογικά στη μετάβαση από τον 5ο στον 4ο αι. π.Χ., όταν η γέννηση της θεάς από κοχύλι εμφανίζεται στις πλαστικές ληκύθους που προαναφέραμε²⁵. Στη φιλολογική παράδοση το θέμα αναφέρεται πολύ αργότερα από τον Πλάτο, στη μετάφραση κωμωδίας του Δίφιλου²⁶. Πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε περισσότερο ως θέμα ζωγραφικό. Γενικότερα, η αχιβάδα, ως θαλάσσιο ον, ανήκει στον φυσικό κύκλο της θεάς και συνδέεται μαζί της με έναν πολύπλευρο συμβολισμό, καθώς στο κοχύλι και στο μαργαριτάρι που περιέχει, αποδίδονται στοιχεία ερωτισμού, μαγικών δυνάμεων, αναπαραγωγής, και κατ' επέκταση της αθανασίας²⁷.

Πλαστικοί αμφορίσκοι και αρύβαλλοι απαντώνται στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. και με μορφή καρπών, όπως αμύγδαλου, βελανιδιού ή ροδιού²⁸.

1.3. Η πλαστική λήκυθος με φτερωτή γυναικεία μορφή

Το τρίτο πλαστικό αγγείο, που βρέθηκε στον τύμβο, είναι μια πλαστική λήκυθος με φτερωτή γυναικεία μορφή που χορεύει²⁹ (εικ. 7, 8). Βρέθηκε επίσης σπασμένη, στην επίχωση του τύμβου και στο επίπεδο των ταφών.

Η μορφή είναι ντυμένη με ανατολίτικη φορεσιά (εικ. 9). Φοράει πλεκτό ένδυμα με μανίκια και περισκελίδες, χιτωνίσκο ζωμένο στη μέση, πιθανότατα πύλο ή τιάρα στο κεφάλι και υποδήματα. Τα μαλλιά της μακριά, είναι χωρισμένα σε δύο κυματιστούς πλοκάμους που πέφτουν δεξιά και αριστερά του κεφαλιού, προς το στήθος. Τα φτερά ανοιχτά πλαισιώνουν τη μορφή. Το πτέρωμα αποδίδεται εσωτερικά, ανάγλυφα. Αριστερά από τη μορφή και δίπλα της υπάρχει κιονωτός κρατήρας.

Η μορφή αποδίδει έναν χορό ανατολικής προέλευσης που ονομάζεται όκλασμα ή «περσικός», και πρέπει να ήταν δημοφιλής κατά τον ύστερο 5ο αι. π.Χ.³⁰ Πατάει σταθερά με το δεξί πόδι και ανασηκώνει το αριστερό. Τα χέρια ψηλά, ενώνονται πάνω από το κεφάλι, που γέρνει στα δεξιά.

Ανάμεσα στα πόδια της μορφής διακρίνονται αμυδρά εγχάρακτα ελικοειδή μοτίβα, ενώ χαμηλότερα ξεχωρίζουν δύο παράλληλες οριζόντιες ταινίες που θα μπορούσαν να δηλώνουν το επάνω μέρος βωμού. Στο περίγραμμα του ειδωλίου σώζονται τρεις, από τους πέντε πιθανότατα, επίθετους ρόδακες που το κοσμούσαν.

24. DAUX 1963, 862-863, εικ. 3.

25. Βλ. σημ. 10. Στην αγγειογραφία το θέμα είναι σπάνιο. Βλ. ερυθρόμορφη πελίκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης από την Όλυνθο (370-360 π.Χ.), όπου την ανάδυση της θεάς παρακολουθούν ο Ερμής, ο Ποσειδώνας και ο Έρωτας: ROBINSON 1933, 123, πίν. 89-91. *Eros Grec* 1989, 56, αρ. 6.

26. «*e ex concha natam esse autumnant*».

27. ELIADE 1991, 125-150. *LIMC* II, 1984, 103, αρ. 1017, πίν. 100, 116.

28. LANGLOTZ 1968, πίν. 205, 651. *BCH* 1885, 190, εικ. 10.

MERCKLIN 1928, 330-333, εικ. 49-53. BAUR 1980, 114, εικ. 40. MARAGOU 1978, 316, αρ. 187.

29. Αρ. ευρ. Μουσείου Αθηνών MA 6953, ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ 1998, 40-41, 104, πίν. 103. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ 2004, 86, πίν. 60,2.

30. SÉCHAN 1930, 173-176, εικ. 37-39. ROOS 1951, 65-73, εικ. 9-15. TRUMPF-LYRITZAKI 1969, 137-138. WEEGE 1976, 109-115, εικ. 148-156. REEDER WILLIAMS 1978, 393-394, πίν. 99. Ο Ηλιόδωρος αναφέρει τον χορό στα *Αιθιοπικά* του (4, 17) ως ασσυριακό τρόπο χορού.

Εικ. 7-9. Πλαστική λήκυθος με μορφή που χορεύει, Αβδήρα, Αρχαιολογικό Μουσείο (Αρχείο συγγραφέων. Φωτ. Μ. Τσελεπή). 7: Πρόσθια όψη. 8: Πίσω όψη. 9: Λεπτομέρεια.

Διατηρούσε χρώματα, όπως πράσινο στα φτερά και κόκκινο στον χιτωνίσκο. Κίτρινο χρώμα σώζεται στους πλοκάμους των μαλλιών και στους ρόδακες.

Η βάση του πλαστικού αγγείου είναι τροχήλατη, κυκλική. Το πίσω μέρος είναι διαμορφωμένο με το χέρι, ενώ το στόμιο της ληκύθου προεξέχει πάνω από την παράσταση (εικ. 8). Ερυθροβαφές γάνωμα καλύπτει το στόμιο και το αγγείο στο πίσω μέρος του ειδώλιου. Η κακή ποιότητα του γανώματος φανερώνει ότι ψήθηκε σε χαμηλότερη θερμοκρασία από ό,τι χρειαζόταν το αγγείο και επιβεβαιώνει τη δυσκολία που αντιμετώπιζαν οι τεχνίτες να πετύχουν τη σωστή θερμοκρασία στο ψήσιμο των πλαστικών αγγείων, καθώς η λήκυθος της πίσω πλευράς χρειαζόταν υψηλότερη θερμοκρασία στο ψήσιμο από ό,τι το ειδώλιο της όψης³¹.

Το πλαστικό αγγείο των Αβδήρων έχει δύο όμοια αντίγραφα:

1) Το ένα, το οποίο σώζεται ακέραιο, βρίσκεται στο Λούβρο και αναφέρεται ότι βρέθηκε στην Μήλο³². Χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και θεωρείται αττικό έργο. Από το πλαστικό αγγείο των Αβδήρων διαφέρει μόνο στη βάση (που έτσι κι αλλιώς ήταν πρόσθετη), στο πρόσθετο φύλλο κάτω δεξιά και στη διακόσμηση του πίσω μέρους που είναι ερυθρόμορφη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελούν αντίγραφα από την ίδια μήτρα, της ίδιας γενιάς, και ότι έχουν κατασκευαστεί στο ίδιο αττικό εργαστήριο, πιθανότατα από τον ίδιο κοροπλάστη, όσον αφορά

31. TRUMPF-LYRITZAKI 1969, 118· REEDER WILLIAMS 1978, 360.

32. Παρίσι, Λούβρο, Inv. MNB 808 (L 121), από τη Μήλο:

HEUZEY 1901, πίν. 37,1· WINTER 1903, 157,5· TRUMPF-LYRITZAKI 1969, 38-39, FV 101, πίν. 15 (με τη σχετική βιβλιογραφία)· ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ 2004, 86, πίν. 60,1.

στην κύρια παράσταση, και από διαφορετικό χέρι όσον αφορά στη βάση και το πίσω μέρος, που συνήθως φιλοτεχνούνται από βοηθούς ή μαθητευόμενους του εργαστηρίου.

2) Το δεύτερο αντίγραφο βρέθηκε στη νεκρόπολη της αρχαίας Φαναγόρειας, στη βόρεια ακτή του Εύξεινου Πόντου³³. Πρόκειται επίσης για αντίγραφο της ίδιας γενιάς και από την ίδια μήτρα του αττικού εργαστηρίου, πιθανότατα δε και από το ίδιο χέρι με το πλαστικό αγγείο του Λούβρου.

Το θέμα του χορού *όκλασμα* ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στην αγγειογραφία³⁴, την κοροπλαστική³⁵ και τα κοσμήματα, από το πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. και μέχρι τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Οφείλει την ονομασία του στη στάση της χορεύτριας η οποία οκλάζει, δηλαδή κάμπτει τα γόνατα σε βαθύ κάθισμα. Έχουν εντοπιστεί τέσσερις με πέντε διαφορετικοί βηματισμοί του χορού. Η ανατολική του καταγωγή επιβεβαιώνεται τόσο από τις αρχαίες πηγές, όσο και από την ενδυμασία των χορευτών.

Στην περίπτωση των πλαστικών αγγείων, παρατηρούμε ότι η πλειονότητα των μορφών που χορεύουν *όκλασμα*, γυναικείες ή ανδρικές, είναι φτερωτές και άρα υπερφυσικές υπάρξεις³⁶. Η οκλάζουσα μορφή των Αβδήρων, αποτελώντας μέρος ενός ταφικού συνόλου, μας παραπέμπει, περισσότερο, σε νεκρικό δαίμονα (ίσως και ψυχοπομπό). Ανάλογες μορφές συνδέονται από τους μελετητές με τελετουργικούς χορούς, που εντάσσονται στη λατρεία θεοτήτων, κυρίως του Διονύσου αλλά και της Αφροδίτης³⁷.

2. Οι πλαστικές λήκυθοι και το άρωμα στην αρχαία Ελλάδα του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.

Οι πλαστικές λήκυθοι φαίνεται ότι δημιουργούνται στα αττικά εργαστήρια γύρω στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και ότι η παραγωγή τους σταματά γύρω στο 330 π.Χ.³⁸ Τα πρωιμότερα παραδείγματα έχουν τη μορφή προτομών, ενώ αργότερα, κυρίως στο δεύτερο και το τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. παίρνουν τη μορφή αγαλματιδίων και συνθέσεων. Στη θεματολογία τους κυριαρχεί ο εικονογραφικός κύκλος της Αφροδίτης και του Διονύσου. Μεμονωμένα απαντώνται κάποιες άλλες θεότητες, όπως η Αθηνά, ο Ερμής και ο Παν. Σπάνια επίσης βρίσκουμε άλλες μορφές, όπως Σφίγγες, νέγρους, παιδιά και γυναίκες.

Από τους τόπους εύρεσης τους στη Φαναγόρεια, τη Θεσσαλονίκη, τα Άβδηρα, τη Μήλο και την Κρήτη, φαίνεται ότι ένας σημαντικός αριθμός τους εξάγεται από την Αθήνα στις απομακρυσμένες αγορές του Αιγαίου και του Εύξεινου Πόντου. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι στην πλειονότητά τους βρέθηκαν σε τάφους ή ταφικά σύνολα.

Ιδιόμορφα μυροδοχεία ως προς το σχήμα τους και περίτεχνα έργα κοροπλαστικής ως προς την τεχνική τους, οι πλαστικές λήκυθοι μπορούν να χαρακτηριστούν ως σύνθετα αντικείμενα πολυτε-

33. Leningrad, Ermitage, Inv. ΦΑ 1869, από τη Φαναγόρεια, πρώτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. TRUMPF-LYRITZAKI 1969, 39, FV 102, πίν. 15.

34. Βλ. σχετικά στη σημ. 30. Επίσης, παράσταση βοιωτικού κρατήρα από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ. 12683, αρχές 4ου αι. π.Χ. στο *Μουσών Δώρα* 2003, 257· LANGLOTZ 1968, αρ. 623a, πίν. 173a.

35. Βλ. σχετικά στη σημ. 30. ROHDE 1971, πίν. 28· ROBIN-

SON 1952, 303, πίν. 133. Επίσης, ένα χρονολογικά νεότερο στο LAUMONIER 1956, 138, αρ. 369, πίν. 40, και *Μουσών Δώρα* 2003, 287, αρ. 157.

36. TRUMPF-LYRITZAKI 1969, 36 κ.ε.

37. Βλ. σχετικά σημ. 30. Επίσης, NICHOLLS 1995, 451 κ.ε.· SCHWEITZER 1936, 291.

38. TRUMPF-LYRITZAKI 1969, 105· HIGGINS 1975, 57.

λείας της εποχής τους. Πρόκειται ουσιαστικά για ειδώλια-αγγεία, δουλεμένα με μήτρα μπροστά και χειροποίητα στην πίσω πλευρά ή εφοδιασμένα με το σώμα ενός αγγείου. Αντικείμενα, στα οποία είναι φανερό ότι κυριαρχεί η παράσταση του ειδώλιου, ενώ το αγγείο ουσιαστικά παραμερίζεται, μπαίνει πίσω από το ειδώλιο και υποτάσσεται σε αυτό.

Εύλογα δημιουργείται το ερώτημα της πραγματικής χρήσης των πλαστικών ληκύθων. Επρόκειτο για χρηστικά μυροδοχεία ή μήπως το καλυμμένο με το ειδώλιο ληκύθιο υπαινισσόταν απλά τη χρήση του αρώματος³⁹; Χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως κτερίσματα, ως τελετουργικά σκεύη ταφής, δεδομένου ότι τα περισσότερα βρέθηκαν σε τάφους⁴⁰, ή αποτελούσαν και σκεύη καλλωπισμού; Τα θέματα, που επέλεγαν οι τεχνίτες για τις πλαστικές ληκύθους, μας παρέχουν στοιχεία για τη χρήση τους; Τέλος, μπορούμε, μέσα από τη μελέτη των ευρημάτων του τύμβου 79 των Αβδήρων, να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα για τη χρήση και τον συμβολισμό των ιδιαίτερων αυτών αντικειμένων; Πριν επιχειρήσουμε να δώσουμε απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά, θεωρούμε σκόπιμο να κάνουμε σύντομη αναφορά στη χρήση του αρώματος και τη σημασία της στην αρχαία Ελλάδα του τέλους του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.

2.1. Η χρήση του αρώματος στον λατρευτικό χώρο

Η χρήση του αρώματος ήταν ευρεία στην αρχαία Ελλάδα. Αναπόσπαστο μέρος του γυναικείου καλλωπισμού⁴¹, το άρωμα δεν ήταν άγνωστο στην ανδρική τουαλέτα, κυρίως για πρακτικούς λόγους, συνδεδεμένους με την υγιεινή⁴². Αρώματα χρησιμοποιούνταν επίσης κατά τη διάρκεια των συμποσίων και αποτελούσαν, μάλιστα, απαραίτητα συστατικά για την επιτυχία τους⁴³. Προϊόντα πολυτελείας, τα αρώματα (ορισμένα παρασκευάζονταν στον ελληνικό χώρο και άλλα εισάγονταν από την Ανατολή⁴⁴), πέραν του καθημερινού βίου, αποτελούσαν απαραίτητο στοιχείο του λατρευτικού⁴⁵, καθώς επίσης και του ταφικού χώρου⁴⁶.

Ανασκαφικά και εικονογραφικά δεδομένα, σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές, μαρτυρούν ότι τα αρώματα, υπό μορφή θυμιαμάτων (το *λιβάνι* ή *λιβανωτός*, όπως και η *σμύρνη* ή *μύρρα* των αρχαίων

39. Σημειώνουμε εδώ την παρατήρηση της TRUMPF-LYRITZAKI (1969, 124 κ.ε.) ότι μερικές πλαστικές ληκύθοι δεν πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως αρωματοδοχεία, λόγω έλλειψης ανοίγματος στομίου ή λόγω ύπαρξης οπής ήδη από την κατασκευή τους.

40. Η Σ. Καρούζου (KAROUSOU 1971, 122) υποστηρίζει ότι οι δύο πλαστικές ληκύθοι που βρέθηκαν σε τάφο της Τανάγρας, όπως επίσης και αυτή από τάφο των Θηβών, προορίζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση.

41. BADINOU 2003, 62 κ.ε.

42. Στις *Σφήκες* του Αριστοφάνη, 607-610, ο Φιλοκλέων εκφράζει την επιθυμία του επιστρέφοντας στο σπίτι του η κόρη του να του πλύνει και να του αρωματίσει τα πόδια. Βλ. BODIΟΥ - ΜΕΗΛ 2008α, 159. Επίσης αναφέρουμε τον νόμο που ψήφισε ο Σόλων το 594 π.Χ., σύμφωνα με τον οποίο απαγορευόταν στους άνδρες να πωλούν αρώματα, όπως μας πληροφορεί ο Αθήναιος (*Δειπνοσοφισταί* ΙΕ' 687α). Η πληροφορία αυτή μας οδηγεί στη σκέψη ότι η χρήση του αρώματος κατά την περίοδο αυτή όχι

μόνο είχε γενικευτεί, αλλά έφτανε και σε σημείο υπερβολής.

43. Αριστοφάνης, *Εκκλησιάζουσες*, 840. *Παλατινή Ανθολογία*, XI, Συμποτικά επιγράμματα, 47 (Ανακρέων). Πλούταρχος, *Συμποσιακών*, I, 2. Ο Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, ΙΕ' 692a-b, εξηγεί επιπλέον τον λόγο της χρήσης των αρωμάτων στον χώρο του συμποσίου. Οι γραπτές πηγές είναι χρονολογικά διάσπαρτες, αλλά η χρήση των αρωμάτων στο συμπόσιο, ιδιαίτερα για τον 5ο αι. π.Χ., μαρτυρείται κυρίως από παραστάσεις αγγείων. Βλ., για παράδειγμα, ερυθρόμορφη κύλικα, University of Canterbury, Logie Collection, Christchurch, AR 430. BADINOU 2003, 64, πίν. 135.

44. LIBERH 1997, 57 κ.ε., 69 κ.ε.· ΑΚΤΣΕΛΗ - ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ 1997, 86 κ.ε.

45. DEONNA 2003 [1939], 7.

46. KURTZ - BOARDMAN 1971, 143 κ.ε.· ΑΚΤΣΕΛΗ - ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ 1997, 90.

πηγών), ήταν αναπόσπαστο μέρος των θρησκευτικών τελετών, είτε ως συνοδεία της αιματηρής θυσίας, είτε ως αυτόνομη προσφορά στον βωμό⁴⁷. Τα θυμιατήρια, τα οποία αναπαριστάνονται συχνά σε λατρευτικές σκηνές στην εικονογραφία, θεωρούνταν ιερά πολύτιμα σκεύη, όπως δηλώνεται από τη συστηματική καταγραφή τους στους καταλόγους των ιερών⁴⁸. Η χρήση των αρωματικών ουσιών δεν ήταν επομένως μόνο συχνή, αλλά κατείχε ιδιαίτερη θέση στη λατρεία και κατ' επέκταση ήταν στενά συνδεδεμένη με τις λατρευόμενες θεότητες.

Για τους αρχαίους Έλληνες, η ευωδία αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της θεϊκής ομορφιάς⁴⁹. Χώροι και αντικείμενα αφιερωμένα στις θεότητες εξέπεμπαν επίσης ωραία οσμή⁵⁰. Παραδείγματός χάριν, ο Όλυμπος, τόπος κατοικίας των θεών, ήταν ένας χώρος ευωδιασμένος (*θνώδης*)⁵¹. Η γέννηση του Απόλλωνα πλημμύρισε τη Δήλο με θεϊκό άρωμα⁵². Η Κύπρος, το νησί της Αφροδίτης, θεωρείτο κατεξοχήν τόπος αρωματισμένος και ιδιαίτερα συνδεδεμένος με τα αρώματα του ρόδου –που γεννήθηκε από το αίμα της θεάς– της μυρτιάς και της μύρρας⁵³.

Η ευωδία, στενά λοιπόν συνδεδεμένη με τη θεϊκή φύση, αποτελούσε διακριτικό χαρακτηριστικό της θεϊκής παρουσίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι στον εικονογραφικό χώρο, οι *επιφάνειες* και οι *άνοδοι* των θεοτήτων σηματοδοτούνται συχνά με την παρουσία λουλουδιών τα οποία, πέραν από αισθητικά σύμβολα, παραπέμπουν στο άρωμα που αναδίδουν⁵⁴. Οι χώροι, στους οποίους λατρεύονταν οι θεότητες, και ιδιαίτερα οι ναοί, δεν μπορούσαν παρά να είναι και αυτοί ευωδιασμένοι. Έτσι, αρωματικές ουσίες καίγονταν επάνω στους βωμούς ή στα θυμιατήρια, στεφάνια αφιερωμένα από τους πιστούς κρέμονταν στους τοίχους ή τοποθετούνταν πάνω στα αγάλματα, τα οποία αλείφονταν συχνά με αρωματικά έλαια⁵⁵.

Οι αρωματικές προσφορές, άνθη, στεφάνια, θυμιάματα, αρώματα, δηλώνουν τον σεβασμό, απαραίτητη προϋπόθεση για να πλησιάσει ο πιστός τη λατρευόμενη θεότητα και να ζητήσει την προστασία της, όπως οι αρχαίες πηγές μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε.

2.2. Η χρήση του αρώματος στον ταφικό χώρο

Την ίδια σημαντική θέση κατείχαν τα αρώματα και στην ταφική διαδικασία. Κατά την προετοιμασία του νεκρού, το σώμα πλενόταν και αλειφόταν με αρωματικά έλαια και στη συνέχεια στολιζόταν με λουλούδια⁵⁶. Διάφορα μυροδοχεία, ως επί το πλείστον λήκυθοι και αλάβαστρα για την εποχή που εξετάζουμε, τοποθετούνταν ως κτερίσματα μέσα στους τάφους⁵⁷, ενώ άλλα, μετά τη χρήση τους, ρίχνονταν περιμετρικά του χώρου της ταφής, όπως στην περίπτωση των πλαστικών ληκύθων των Αβδήρων. Εξίσου σημαντικοί ήταν και οι εναγισμοί που λάβαιναν χώρα επάνω ή δίπλα στον τάφο, και οι οποίοι συνοδεύονταν από τις λεγόμενες *χοές* ή *λοιβές*⁵⁸.

47. MEHL 2008, 167 κ.ε.· DETIENNE 2007 [1972], 70 κ.ε., όπου γίνεται κυρίως αναφορά στις αναίμακτες θυσίες των Πυθαγορείων.

48. ZACCAGNINO 1998, 111 κ.ε. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, τα θυμιατήρια στους καταλόγους αντικειμένων της Αθηνάς Πολιάδος από το 434/3 π.Χ. κ.ε. Βλ. επίσης MEHL 2008, 170 κ.ε. και MASSAR 2008, 198 κ.ε.

49. BODIΟΥ - MEHL 2008α, 142 κ.ε.

50. LILJA 1972, 25 κ.ε.

51. Βλ. Ομηρικό ύμνο *εις Έρμην*, 322 και Ομηρικό ύμνο *εις Δήμητραν*, 333.

52. Θέογνις I, 5-10.

53. BODIΟΥ - MEHL 2008α, 145.

54. BÉRARD 1974, 55 κ.ε., 156. Για τη σημασία των λουλουδιών στην εικονογραφία βλ. ΚΕΙ 2007.

55. PROST 2008, 97 κ.ε.

56. Στησίχορος, fr. 222B P., 61/62. KURTZ - BOARDMAN 1971, 144· ΛΑΜΠΡΑΚΗ 1984, 22. Για τα έθιμα ταφής στα Άβδηρα βλ. ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ 1997, 825-827.

57. Μερικά αρωμάτιζαν τον τάφο: Βλ. ΑΚΤΣΕΛΗ - ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ 1997, σσμ. 57· ANDERSON 1958/9, 193, αρ. 78, πίν. 23.

58. Για τον εναγισμό στον ταφικό χώρο και τις χοές βλ. RUDHARDT 1958, 238-239, 246 κ.ε. Βλ. επίσης PATERA 2008, 19 κ.ε. Η κύρια έννοια του ρήματος *εναγίζω* φαίνεται να

Ποια ήταν όμως η ιδιαίτερη σημασία των μυρωμένων ελαίων που αρωμάτιζαν τον νεκρό, τον συνόδευαν στον τάφο και προσφέρονταν ως χοές; Μία από τις σημασίες των αρωμάτων στον ταφικό χώρο διακρίνεται στον Επιτάφιο του Βίωνα για τον Άδωνη: «βάλλε δέ νιν στεφάνοισι καὶ ἄνθει· πάντα σὸν αὐτῷ, / ὡς τήνος τέθνακε, καὶ ἄνθεα πάντ' ἐμαράνθη. / ῥαῖνε δέ νιν Συρίοισιν ἀλείφασι, ῥαῖνε μύροισιν· ὀλλύσθω μύρα πάντα· τὸν σὸν μύρον ὄλετ' Ἄδωνις»⁵⁹.

Οι προσφορές αρωμάτων δεν τελείωναν με την ταφή του νεκρού. Ο τάφος αποτελούσε χώρο, λίγο ως πολύ, τακτικών επισκέψεων της οικογένειας, κυρίως όμως των γυναικών, μέσα στα καθήκοντα των οποίων ανήκαν η φροντίδα και η περιποίηση του τάφου. Τη συνήθεια αυτή μαρτυρούν αρχαία κείμενα⁶⁰, καθώς και παραστάσεις αγγείων, κατεξοχήν σε λευκές ληκύθους, όπου απεικονίζονται επισκέψεις γυναικών σε τάφους, πάνω στους οποίους βρίσκονται τοποθετημένα μυροδοχεία, ενώ συχνά στη σκηνή εμφανίζεται και το είδωλο του νεκρού⁶¹.

Τα μυρωμένα έλαια που χρησιμοποιούνταν στον ταφικό χώρο ήταν πιθανόν ένα μέσο ώστε ο νεκρός να εξασφαλίσει την επιδοκμασία των θεών, οι οποίοι ευωδίαζαν από τη φύση τους και οι οποίοι, όταν ήθελαν, μπορούσαν να παρέχουν το ίδιο προνόμιο στα πρόσωπα που επέλεγαν⁶². Η ιδέα αυτή αντικατοπτρίζεται και στα ομηρικά έπη. Η Θέτις άλειψε το πτώμα του Πατρόκλου με αμβροσία για να διατηρήσει τη φρεσκάδα της σάρκας του, ο Απόλλωνας έκανε το ίδιο με τον Σαρπηδόνα και η Αφροδίτη με τον Έκτορα⁶³.

Μακριά από τον θεϊκό και τον μυθικό κόσμο, οι συγγενείς των κοινών νεκρών επιθυμούσαν να απολαμβάνουν και τα αγαπημένα τους πρόσωπα την εύνοια των θεών. Οι τελετουργικές πράξεις συνδεδεμένες με τα αρώματα έδειχναν την αγάπη των οικείων για τους νεκρούς τους, αλλά παράλληλα στόχευαν, ιδιαίτερα οι πράξεις που λάμβαναν χώρα στο πλαίσιο των εναγισμών, στον εξουμενισμό των θεοτήτων του Κάτω κόσμου, ώστε να εξασφαλιστεί η μακαριότητα των αγαπημένων νεκρών. Τα αρωματικά έλαια –τόσο αγαπητά στους θεούς– τα οποία προσφέρονταν ως χοές δίπλα στον τάφο, αποτελούσαν επομένως ένα μέσο επικοινωνίας, ένα μέσο επίκλησης των δυνάμεων του Κάτω κόσμου, το ίδιο αποτελεσματικό όπως και οι αρωματικές ουσίες που καίγονταν πάνω στον βωμό για την επίκληση των ουράνιων θεοτήτων⁶⁴.

3. Τα πλαστικά αγγεία των Αβδήρων και η θέση τους στην ταφή του τύμβου 79

Την άποψη ότι χοές με αρώματα γίνονταν στο πλαίσιο των εναγισμών για την επίκληση των θεών του Κάτω κόσμου επιβεβαιώνουν και τα ανασκαφικά δεδομένα της ταφής-καύσης Ε του τύμβου 79

συνδέεται περισσότερο με τις προσφορές των στερεών υλικών, ενώ το *κεῖν* με τις προσφορές των υγρών. Στον ταφικό όμως χώρο οι δύο τελετουργικές πράξεις συνδέονται τόσο στενά που τα δύο ρήματα τείνουν να συγχέονται. Έτσι ο Ηούχιος στον ορισμό του ρήματος *ἐναγίζεω* δίνει την περιγραφή της χοής. Η σύγχυση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί με την αλλαγή των συνθηκών που συντελέστηκαν στον χρόνο.

59. Βίων, *Ἀδωνίδος ἐπιτάφιος*, 75-78.

60. *Παλατινή Ανθολογία*, XI, Συμποτικά επιγράμματα, 19 (Στράτωνος). Βλ. επίσης Ευριπίδη, *Ἡλέκτρα*, 323-325, όπου η Ηλέκτρα με βαθιά θλίψη παραπονιέται για τον τάφο του πατέρα της που δεν έλαβε τιμές.

61. Βλ. για παράδειγμα την παράσταση στη λήκυθο του Εθνι-

κού Μουσείου Αθηνών 1935 (ARV2 1227, 1), όπου γυναίκα με πανέρι πλησιάζει έναν τάφο, πάνω στις βαθμίδες του οποίου είναι τοποθετημένα ληκύθια με στεφάνια και κλαδιά. Ο νεκρός όρθιος μπροστά στον τάφο στρέφει το βλέμμα του προς τη γυναίκα. Επίσης, σε άλλη λήκυθο του Βρετανικού Μουσείου του Λονδίνου, D, 71 (ARV2 1384, 15), η νεκρή κάθεται στις βαθμίδες του τάφου της. Μία λήκυθος βρίσκεται δίπλα της, ενώ επάνω στη στήλη είναι τοποθετημένα δύο αλάβαστρα και μία λουτροφόρος.

62. DEONNA 2003 [1939], 14 κ.ε.

63. *Ἰλιάδα* Γ 38-39, Π 670 και 680, Ψ 186.

64. MEHL 2008, 185.

των Αβδήρων. Όπως προαναφέρθηκε, η πλαστική λήκυθος με προτομή Αφροδίτης καθώς και ο πλαστικός αμφορίσκος προέρχονται από την εκτεταμένη καύση προσφορών στα ΝΑ του τάφου, ενώ η πλαστική λήκυθος με την οκλάζουσα μορφή βρέθηκε στα ΝΔ της ταφής. Δεν πρόκειται λοιπόν για κτερίσματα που απλά τοποθετήθηκαν δίπλα στον νεκρό για να τον συνοδεύσουν στο πέρασμά του στον άλλο κόσμο. Πρόκειται για αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν, τα δύο πρώτα στο πλαίσιο των εναγισμών που ακολούθησαν την ταφή, «θανατώθηκαν» και στη συνέχεια κάηκαν, ενώ το τρίτο, που βρέθηκε και αυτό σπασμένο στην επίχωση του τύμβου, χρησιμοποιήθηκε μετά την ταφή.

Πιο συγκεκριμένα, η «θανάτωση» των πλαστικών αγγείων των Αβδήρων στον συγκεκριμένο χώρο αποδεικνύει ότι επρόκειτο για δοχεία με πραγματικό περιεχόμενο, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για προσφορές-χοές. Άλλωστε, το σπάσιμο-«θανάτωση» των αντικειμένων που χρησιμοποιούνταν τελετουργικά στον ταφικό χώρο αποτελούσε έθιμο που επισφράγιζε την τελετουργική πράξη⁶⁵. Οι αρχαίες πηγές δεν μας παρέχουν λεπτομερείς πληροφορίες για τη χρήση αρωμάτων στο πλαίσιο των χοών-εναγισμών. Το εδάφιο όμως (410a)⁶⁶ από τους *Δειπνοσοφιστές* του Αθήναιου, σε συνδυασμό με τις άλλες πηγές που προαναφέραμε, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η προσφορά αρώματος σε μορφή χοής σκοπό είχε να εξευμενίσει τις θεότητες του Κάτω κόσμου ώστε να εξασφαλιστεί η προστασία του νεκρού.

Προς τον ίδιο συλλογισμό οδηγεί επίσης και η μελέτη της εικονογραφίας των πλαστικών ληκύθων της ταφής Ε. Η μορφή της Αφροδίτης, θεάς του έρωτα και των αρωμάτων, υπενθύμιζε σίγουρα την ερωτική ζωή που δεν μπόρεσε να χαρεί το νεαρό άτομο που έχασε πρόωρα τη ζωή του⁶⁷. Η απεικόνισή της, όμως, ως αναδυομένης και επιπλέον με καλύπτρα και πόλο, στοιχεία που απατώνται και στην απεικόνιση της Περσεφόνης, παραπέμπουν σε εσχατολογικό συμβολισμό.

Ο χθόνιος χαρακτήρας της Αφροδίτης – μια πλευρά της θεάς που επισκιάζεται από τα γνώριμα κύρια χαρακτηριστικά της – επιβεβαιώνεται και από τον Πλούταρχο, ο οποίος αναφέρει την ύπαρξη αγαλατίου Επιτύμβιας Αφροδίτης στους Δελφούς⁶⁸. Δεν είναι, άλλωστε, άγνωστη η λατρεία της Αφροδίτης Μελαίνης, που λατρευόταν στην Κόρινθο, τις Θεσπιές και τη Μαντινεία και η οποία μαρτυρεί τη σχέση της θεάς με τις δυνάμεις του Κάτω κόσμου⁶⁹. Η παρουσία της στον ταφικό χώρο, ως θεάς του έρωτα και των παραγωγικών δυνάμεων, αντανάκλούσε την προσδοκία της «αναγέννησης» του νεκρού, προσδοκία και συνάμα παράκληση για μια νέα και μακάρια κατάσταση.

Εσχατολογικό συμβολισμό είχε αναμφίβολα και η οκλάζουσα φτερωτή γυναικεία μορφή της δεύτερης πλαστικής ληκύθου. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο χορός όκλασμα συνδέεται από πολλούς ερευνητές με τελετουργικούς χορούς που εντάσσονται στη λατρεία θεοτήτων, κυρίως του Διόνυσου και της Αφροδίτης⁷⁰. Δύο θεοτήτων που έχουν και χθόνιο χαρακτήρα, ενώ παράλληλα δρουν στον χώρο της βλάστησης και των παραγωγικών δυνάμεων⁷¹. Έτσι, ενώ η λήκυθος στο πίσω μέρος του αγγείου

65. Για το σπάσιμο αγγείων στον ταφικό χώρο και την σημασία του, βλ. ΠΟΛΙΤΗΣ 1921, 282 κ.ε. όπου αναφέρονται διάφορες θεωρίες μελετητών της αρχαιότητας. Το σπάσιμο των αγγείων απέτρεπε την επαναχρησιμοποίησή τους και συμβολικά αντιστοιχούσε στο ολοκαύτωμα των προσφορών που γίνονταν στο λατρευτικό χώρο.

66. «*προθεῖς γὰρ περὶ ἐναγισμῶν γράφει τάδε· Ὁρνξαι βόθνον πρὸς ἐσπέραν τοῦ σήματος. Ἐπειτα παρὰ τὸν βόθνον πρὸς ἐσπέραν βλέπε, ἰδὼρ κατάξει λέγων τάδε· ὑμῖν ἀπόνιμμα οἷς χρῆ καὶ οἷς θέμις. Ἐπειτα αἴθις μύρον κατάξει».*

67. Πρβλ. ανάλογη ερμηνεία για πλαστικό αγγείο με έρωτα από ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ 2001, 223-232.

68. Πλούταρχος, *Αἴτια Ρωμαϊκά*, 23: «*καὶ γὰρ ἐν Δελφοῖς Ἀφροδίτης ἐπιτύμβιας ἀγαλατίον ἔστι πρὸς ὃ τοὺς κατοικομένους ἐπὶ τὰς χοὰς ἀνακαλοῦνται*». Βλ. PIRENNE-DELFORGE 1994, 299 κ.ε.

69. PIRENNE-DELFORGE 1994, 439 κ.ε.

70. Βλ. σημ. 37.

71. Για τη σχέση Διόνυσου και Αφροδίτης βλ. PIRENNE-DELFORGE 1994, 439 κ.ε.· BÉRARD 1974, 160.

με το αρωματικό περιεχόμενο της σχετίζεται περισσότερο με τον κόσμο της Αφροδίτης, η αναπαράσταση κρατήρα δίπλα στα πόδια της μορφής παραπέμπει στον χώρο του Διονύσου⁷².

Δαιμονική μορφή που αιωρείται στη μεθόριο των χώρων δράσης της Αφροδίτης και του Διονύσου, παραμένει, ωστόσο, αναμφίβολη η εσχατολογική της ερμηνεία. Δεν πρόκειται απλά για μια μορφή που τελεί στο πλαίσιο μιας λατρείας. Η ύπαρξη φτερών, όπως και στις αναπαραστάσεις του θανάτου, θυμίζει περισσότερο ψυχοπομπό⁷³. Η τέλεση επίσης *οκλάσματος*, έντονου χορού που συνοδεύεται από ισχυρό ήχο μουσικής, παραπέμπει σε τελετουργικές κινήσεις επίκλησης χθόνιων θεοτήτων⁷⁴.

Τα πλαστικά αγγεία των Αβδήρων, με τη συγκεκριμένη εικονογραφία τους και τον εσχατολογικό τους συμβολισμό, δεν φαίνεται να αποτελούν μία τυχαία επιλογή των οικείων του νεκρού. Η σύγκρισή τους με ένα άλλο ταφικό σύνολο από την Τανάγρα, μας οδηγεί στη σκέψη ότι επρόκειτο μάλλον για αγγεία που εντάσσονταν σε «εικονογραφικό πρόγραμμα» που συνόδευε την ταφή⁷⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα δύο πλαστικά αγγεία της Τανάγρας, που βρέθηκαν και αυτά εκτός τάφου, συγκεκριμένα μαζί με άλλα κτερίσματα, σωρηδόν ριγμένα πάνω από το κάλυμμα της λάρνακας, παρουσιάζουν έντονες εικονογραφικές αντιστοιχίες με τα αγγεία των Αβδήρων. Πρόκειται για ένα πλαστικό αγγείο με προτομή Αφροδίτης που βγαίνει μέσα από κοχύλι και ένα δεύτερο με την παράσταση φτερωτού δαίμονα που υποβαστάζει πεσμένη γυναικεία μορφή⁷⁶. Παρά τη διαφορετική απεικόνιση των θεμάτων, και στις δύο περιπτώσεις Αβδήρων και Τανάγρας, Αφροδίτη, κοχύλι και φτερωτή δαιμονική μορφή αποτελούν στοιχεία σημαντικά μέσα στο εθιμοτυπικό της ταφής και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο των χρών-προσφορών αρωμάτων.

Η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων, για τα περισσότερα από τα πλαστικά αγγεία, δεν μας βοηθά δυστυχώς για περαιτέρω συγκρίσεις και διαπιστώσεις. Ωστόσο, μέσα στο πλαίσιο των στοιχείων που εξετάσαμε, τα μυροφόρα ειδώλια των Αβδήρων αποτελούν πολύτιμους μάρτυρες για μία τουλάχιστον από τις χρήσεις των πλαστικών ληκύθων. Υποδηλώνουν ότι πιθανότατα ένας μεγάλος αριθμός πλαστικών ληκύθων κατασκευάζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση, όπως άλλωστε συνέβαινε και παλαιότερα με τις λευκές ληκύθους. Μαρτυρούν επίσης ότι δεν ήταν απλά συμβολικά αγγεία χωρίς περιεχόμενο, αλλά ότι χρησιμοποιούνταν στο τελετουργικό που ακολουθούσε την ταφή. Τέλος, μας επιβεβαιώνουν την ιδιαίτερη σημασία που είχε η χρήση του αρώματος στον ταφικό χώρο και αντανακλούν απόψεις των αρχαίων για τη μετά θάνατον ζωή.

ΣΤ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ

Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως
st.samartzidou@gmail.com

Π. ΜΠΑΝΤΙΝΟΥ

Responsable de recherche, Université de Lausanne
Faculté des lettres
Panayota.Badinou@unil.ch

72. Για τις φτερωτές οκλάζουσες μορφές, η TRUMPF-LYRITZAKI (1969, 137 κ.ε.) βλέπει σχέση με τη διονυσιακή λατρεία, ενώ η REEDER WILLIAMS (1978, 394) θεωρεί ότι οι μορφές αυτές σχετίζονται περισσότερο με τη λατρεία της Αφροδίτης ακριβώς λόγω του ότι τα πλαστικά αγγεία είναι λήκυθοι.

73. TRUMPF-LYRITZAKI 1969, 137.

74. BÉRARD 1974, 80.

75. KAROUSOU 1971, 118 κ.ε.

76. Βλ. σημ. 10.

Βιβλιογραφία

- ΑΚΤΣΕΛΗ, Δ. - Ε. ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ 1997. Αρωματικά φυτά, αρώματα και μυροδοχεία: χρήσεις τους στην καθημερινή και θρησκευτική ζωή κατά τους αρχαίους και κλασικούς χρόνους, στο *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά. Ζ' Τριήμερο εργασίας. Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, Αθήνα, 83-109.
- ALGRAIN, I. - TH. BRISART - C. JUBIER-GALINIER 2008. Les vases à parfum à Athènes aux époques archaïque et classique, στο A. VERBANCK-PIÉRARD - N. MASSAR - D. FRÈRE (επιμ.), *Parfums de l'antiquité. La rose et l'encens en Méditerranée*, Mariemont, 145-164.
- ANDERSON, J.K. 1958/9. Old Smyrna: the Corinthian Pottery, *BSA* 53/4, 138-151.
- BADINOU, P. 2003. *La laine et le parfum. Epinetra et alabastres. Forme, iconographie et fonction*, Louvain.
- BAUR, P.V.C. 1980. *Catalogue of the Stoddard Collection*, New Haven.
- BÉRARD, C. 1974. *Anodoi: essai sur l'imagerie des passages chtoniens*, Rome.
- BODIΟΥ, L. - V. MEHL BODIΟΥ 2008. Sociologie des odeurs en pays grec, στο L. BODIΟΥ - D. FRÈRE - V. MEHL (επιμ.), *Parfums et odeurs dans l'antiquité*, Rennes, 141-163.
- BURR THOMPSON, D. 1952. Three Centuries of Hellenistic Terracottas I A: The Late Fourth Century B.C., The Coroplast's Dump, *Hesperia*, vol. 21, 116-164.
- ΔΑΚΑΡΗΣ, Σ. 1998. *Το Νεκρομαντείο του Αχέρωντα*, Αθήνα.
- DAUX, G. 1963. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1962, *BCH* 87, 689-878.
- DEONNA, W. 2003 [1939]. *Evodia, croyances antiques et modernes: l'odeur suave des dieux et des élus*, Torino.
- DETIENNE, M. 2007 [1972]. *Les jardins d'Adonis. La mythologie des parfums et des aromates en Grèce*, Paris.
- DUCAT, J. 1966. *Les vases plastiques rhodiens*, Paris.
- DUGAS, CH. 1935. *Les vases orientalisants de style non mélien, Delos XVII*, Paris.
- ELIADE, M. 1991. *Images and Symbols*, Princeton.
- Eros Grec, Amour des dieux et des hommes* (Κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 1989.
- FURTWÄNGLER, A. 1885. *Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium*, Berlin.
- GASSOWSKA, B. 1971. *Polycharmos Z Rodos*, Wrocław.
- HEUZEY, L. 1901. *Les figurines de terre cuite du Musée du Louvre*, Paris.
- HIGGINS, R.A. 1975 [1959]. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum*, vol. II, London.
- HOPPIN, J.-CL. 1973. *A Handbook of Attic red-figured Vases*, vol. II, Washington D.C.
- ΚΑΛΑΙΝΤΖΗ, ΝΤ. 1997. Έθιμα ταφής στα αρχαία Άβδηρα, στο *Αρχαία Θράκη. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών*, τόμ. II, Κομοτηνή, 807-839.
- KAROUSOU, S. 1971. Une tombe de Tanagra, *BCH* 95, 109-145.
- ΚΕΪ, Ν. 2007. La fleur: signe de grace dans la Grèce antique. *Images re-vues*, n° 4. <http://imagesrevues.revues.org/142>.
- ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Χ. 1982. Ανασκαφικές έρευνες στα αρχαία Άβδηρα, *ΠΑΕ*, 9-16.
- ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Χ. 1988. Οι ανασκαφικές έρευνες στα αρχαία Άβδηρα, στο *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη. Συμπόσιο Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, 5-9 Δεκεμβρίου 1985*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη, 39-74.
- KURTZ, D. C. - J. BOARDMAN 1971. *Greek Burial Customs*, London.
- LANGLOTZ, E. 1968. *Griechische Vasen in Würzburg* (Martin von Wagner-Museum der Universität Würzburg), Roma.
- ΛΑΜΠΡΑΚΗ, Α. 1984. Αρχαίες ταφές στην Αθήνα, *Αρχαιολογία* 11, 17-22.
- LAUMONIER, A. 1956. Les figurines de terre cuite, *Délos XXIII*, Paris.
- ΛΙΒΕΡΗ, Α. 1997. Η χρήση των αρωματικών φυτών και βοτάνων για την παρασκευή αρωμάτων και καλλυντικών στην ελληνική αρχαιότητα, στο *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά. Ζ' τριήμερο εργασίας. Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, Αθήνα, 56-82.
- LILJA, S. 1972. *The Treatment of Odours in the Poetry on Antiquity* (Commentationes Humanarum Litterarum, vol. 49), Helsinki.
- MARAGOU, L. 1978. *Benaki Museum: Exhibition of Ancient Greek Art*, 316-317.

- MASSAR, N. 2008. Les thymiatièria dans le monde grec: état des lieux, στο A. VERBANCK-PIÉRARD - N. MASSAR - D. FRÈRE (επιμ.), *Parfums de l'Antiquité. La rose et l'encens en Méditerranée*, Mariemont, 191-205.
- MEHL, V. 2008. Parfums de fêtes. Usage de parfums et sacrifices sanglants, στο V. MEHL - P. BRULÉ (επιμ.), *Le sacrifice antique. Vestiges, procédures et stratégies*, Rennes, 167-186.
- MERCKLIN, E.V. 1928. Antiken im Hamburgischen Museum für Kunst und Gewerbe, *AA* 43, 274-497.
- Μουσών Δώρα* (Κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2003.
- NICHOLLS, R.V. 1995. The Stele-Goddess Workshop. Terracottas from Well U 13:1 in the Athenian Agora, *Hesperia* 64, 405-492.
- PATERA, I. 2008. Vestiges sacrificiels et vestiges d'offrandes dans les *purai* d'Eleusis, στο V. MEHL - P. BRULÉ (επιμ.), *Le sacrifice antique. Vestiges, procédures et stratégies*, Rennes, 13-25.
- PIRENNE-DELFORGE, V. 1994. *L'Aphrodite grecque* (Kernos Suppl. 4), Αθήνα-Liège.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Ν.Γ. 1921. Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεων ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, στο Ν.Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Λαογραφικὰ σύμμεικτα Β*, Αθήνα, 268-281.
- POTTIER, E. - S. REINACH 1885. Fouilles dans la nécropole de Myrina, *BCH* 9, 165-207.
- PROST, F. 2008. L'odeur des dieux en Grèce ancienne. Encens, parfums et statues de culte, στο L. BODIΟΥ - D. FRÈRE - V. MEHL (επιμ.), *Parfums et odeurs dans l'Antiquité*, Rennes, 97-103.
- REEDER WILLIAMS, E. 1978. Figurines Vases from the Athenian Agora, *Hesperia* 47, 356-401.
- ROBINSON, D.M. 1933. *Excavations at Olynthus V. Mosaics, Vases, and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931*, Baltimore.
- ROBINSON, D.M. 1952. *Excavations at Olynthus XIV. Terracottas, Lamps and Coins found in 1934 and 1938*, Baltimore.
- ROHDE, E. 1971. *Griechischen Terrakotten*, Tübingen.
- ROOS, E. 1951. *Die tragische Orchestie im Zerrbild der Komödie*, Lund.
- RUDHARDT, J. 1958, *Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique*, Geneva.
- RUTTER, N.K. 1997. *Greek Coinages of South Italy and Sicily*, London.
- ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΙΚ. 1973-4. *ΑΔ* 29, Χρονικά, 677.
- ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ, ΣΤ. 1998. *Τα Ἀβόηρα στους κλασικούς χρόνους: Ευρήματα από τις νεκροπόλεις, ταφικά ἔθιμα*, Θεσσαλονίκη.
- ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΤ. 2004. *Κυκλαδικά, ταφικά και επιτύμβια* (ιδ. διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, υπό δημοσίευση).
- SÉCHAN, L., 1912, Léda et le cygne, *RV* 20, 106-126.
- SÉCHAN, L. 1930. *La danse grecque antique*, Paris.
- SIMON, E. 1959. *Die Geburt des Aphrodites*, Berlin.
- SCHWEITZER, B. 1936. Der Paris des Polygnot, *Hermes* 71, 3, 288-294.
- STUDNICZKA, E. 1911. Das Gegenstück der Ludovisischen Thronlehne, *Jdl* 26, 50-192.
- TREU, G. 1876. Aphrodite Anadyomene, Terracottagefaess des K. Museums zu Berlin, *AZ*, 39-45.
- TRUMF-LYRITZAKI, M. 1969. *Griechische Figurenvasen des reichen Stils und der späten Klassik*, Bonn.
- ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, Μ. 2001. «Ἔρως χρυσοκόμας», στο *Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη*, Θεσσαλονίκη, 223-232.
- WEEGE, FR. 1976. *Der Tanz in der Antike*, New York.
- WINTER, F. 1903. *Die Typen der figuralischen Terrakotten*, II Teil, Berlin - Stuttgart.
- ZACCAGNINO, C. 1998. *Il thymiaterion nel mondo greco* (Studia Archaeologica 97), Roma.

SUMMARY

ABDERA: "PERFUME-FLASK" FIGURINES FROM THE FUNERARY TUMULUS
IN THE ANCIENT NECROPOLIS

Stavroula Samartzidou, Panayota Badinou

Three plastic vases were recovered from tumulus 79 in the northeast necropolis of Abdera: 1) A plastic lekythos with protome of Aphrodite. The goddess is represented as *anadyomene*, with polos, fine veil and braids of flowers in the hair. Preserved on the back is the body of the lekythos with red-figure decoration. It is dated to the late fifth century BC. 2) A plastic amphoriskos imitating a cockleshell. It is dated c. 400 BC-early fourth century BC. 3) A plastic lekythos with a winged and dancing female figure. She wears eastern garments and is performing the dance known as *oklasma*. The vase, as well as its two copies (one from Melos and one from Phanagoreia), which were most probably made in the same mould, are dated to the early fourth century BC.

Perfume flasks in function and coroplastic works in technique, these vases were luxury objects used not as grave goods but also for libations of perfumes in the funerary rites. Moreover, the symbolism of their iconography and the place where they were found attest that a large number of plastic lekythoi were intended exclusively for mortuary use.

ISBN: 978-960-87174-3-5